

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

Дејан ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ГРАДИНА У РАДАЉЕВУ КОД ИВАЊИЦЕ*

Апстракт: Аутори приказују резултате археолошких истраживања Градине – Радаљево код Ивањице обављена током 2006. и 2008. године. Градина, непознатог првобитног имена, захваљујући изузетном стратешком положају, контролисала је долину реке Моравице, којом је пролазио важан комуникацијски правац од Ужица до Сјенице и ка долини Ибра. Начин градње бедема уз употребу сантрача и пронађени керамички материјал указују на време 14-15. столећа. Извесни глеђосани уломци посуда и налаз архајске мајолике унутар истраживане куле, која је коришћена и као кухиња могли би да укажу указују на другу половину 14. столећа као време деструкције утврђења. Налази праисторијске грнчарије у подножју утврђења проширују значај локалитета на неколико епоха.

Кључне речи: Сондажно истраживање, Градина, праисторија, утврђење, 14. век, жупа Моравица, „земље“ Моравице, дербенд, архајска мајолика, грнчарија.

Тема рада је једна до сада непозната тврђава на тремеђи Драгачева, ариљског и ивањичког краја, у атару двају села Трешњевице и Радаљева. Остаци утврђења се налазе на врху брда, које са источне стране затвара клисуру Моравице. На овом месту ток Моравице меандрира

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Етногенеза Срба у средњем веку. Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025)

градећи уску, на појединим местима само неколико десетина метара широку клисуру коју са свих стана затварају стрме падине и литице околних брда. Са стратешке стране гледано, положај је веома вешто изабран, јер утврђење у потпуности затвара простор између равних и пространих делова долине Моравице, према Ариљу на северу и Ивањици на југоистоку, стављајући једину могућу комуникацију између њих под потпуну контролу.

Утврђење је подигнуто на највишој коти источног краја дугог стеновитог гребена који се пружа приближно исток-запад. Цео гребен, који се са три стране завршава литицама, окружен је меандром Моравице. Једина приступачна страна је источна падина, којом се са равног платоа испод Градине земљаним путем стизало до подножја утврђења (Т. 1/1). Идући овом стазом стиже се до једне куле, одакле се природним усеком кроз стене улазило у утврду са југоисточне стране. Овај, како ће се испоставити, доњи плато, окружен бедемом, димензија је око 40 m x 10 m и једино се на западној страни шири обухватајући делимично Горњи плато (Т. 1). Пратећи даље стазу ступало се у условно речено „Горњи град“ димензија 28 m x 51 m, од чега је највећи део стеновит и стрм простор непогодан за смештај било каквих објеката. Прошавши поред данашње црквице излазило се на највиши плато. На овом простору је и највиша тачка утврђења на 653 m, где се данас налази звоник цркве. Утврђење је од осталог дела гребена са запада одвојено поменутиим усеком и приступ је немогућ, на било који, осим поменут начин.

Описана подела простора јасно је потврђена констатованим остацима бедема.

Плато са црквицом и горњи плато – оивичени стрмом падином - били су повезани једном уском стазом која је са спољне стране затворена бедемом, а са унутрашње зидовима објекта који се налазио на врху (Т 3/6; Т 2/4-5). Бедем је затварао источну страну око цркве, а затим обухватао читаву северну страну утврде. Спољно лице овога бедема је на једном сегменту очувано до око 2,6 m изнад литице (Т 2/6). Зидан је од ломљеног камена различите величине, слаганог у неправилне редове и везаног кречним малтером беличасте боје.

Са југозападне стране платоа, непосредно над литицом, између стена, констатован је део бедема који је грађен у идентичној грађевинској техници као и северни. Понегде се јасно уочава да је подигнут непосредно на стени. Овај део трасе бедема дефинисан је добрим делом истраживањем, једино није уочен спој јужног и источног бедема. Највероватније је на овом делу на траси данашњег пута била првобитно и некаква капија.

На појединим деловима очувана висина бедема износила је и до неколико метара (3-4 m), са јасно видљивом употребом сантрача од кога су остале шупљине након труљења греда. Измерена дебљина бедема на овом делу износи 1,50 m (Т. 2/3).

Основа града је неправилне издужене основе максималне ширине 28 m, док измерена дужина дата у хоризонталној пројекцији износи око 93 m. Разматрајући ове димензије не треба сметнути са ума да због пада терена ове мере су у реалности веће, али су корисне површине на којима је могуће зидање сведене на неколико мањих целина. То је највиши плато са централним објектом утврђења, и простор на коме се налазила црквица. У доњем граду погодан простор је био нешто већи и обухватао је површину између источног зида горњег града и кружне куле. Висинска разлика између тла на улазном делу и на самом врху износила је 28 m (625 до 653 m).

Локалитет није промакао старијим истраживачима. Први је утврђење, само поменуо, Милан Ђ. Милићевић, за које није знао дати никакве податке.¹ Феликс Каниц, који је 1888. године прошао долином Моравице, забележио је да је на круни брда Градина подигнута црквица посвећена Св. Илије, вероватно на рушевинама неке римске стражарске куле.² Светилишту се тада ишло у походе на дан заштитника цркве, а таква пракса није престала до данашњих дана.

Истраживања Градине - Трешњевица обављена су у две кампање 2006. и 2008. године.³

На најпогоднијем месту за градњу, на највишој тачки горњег платоа, приближних димензија око 15 m x 6 m, уочавају се остаци објекта. Реч је, вероватно, о централном објекту утврђења, сачуваном само у темељима. Констатовано је спољно северно лице овога објекта у дужини од 13 m. Само се местимично уочавају трасе зидова, док највећу површину покрива стеновита подлога, указујући да је, у највећој мери, некадашњи објекат неповратно изгубљен. Зидан је нешто ситнијим коадима ломљеног камена које је везано малтером, идентичним као што је коришћен при градњи бедема и слаган у неправилне редове. Констатована дебљина северног зида од 1,40-1,60 m, указује на некада моћне зидове.

¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. 1, Београд 1876, 586.

² Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво*, књ. 1, Београд 2007, 574 (=Каниц, *Србија*).

³ Најпре је локалитет истраживан у периоду од 16. 06. до 30. 06. 2006. године о чему је научна јавност упозната кроз прелиминарни извештај: Д. Булић, *Сондажна истраживања Градине Трешњевица код Ариља*, Археолошки Преглед (н. с.) 4 (2006), Београд 2008, 191-193. Истраживања су настављена 2008. године

Објекат је делимично истражен са 2 сонде: сондом 3/06 (дим. 2,60m x 1 m), и сондом 2/08 (дим. 4 m x 1,5 m) која се источним профилем наслања на бетонско постоље звоника.⁴ Обе сонде су ужим профилем обухватиле северни зид објекта (Т 3/2-3).

На највећем делу платоа жива стена избијала је на површину или се налазила тик испод травнатог покривача, због чега највећим делом није било очуваних слојева. Објекат је имао малтерни под, који је само местимично сачуван унутар сонде 2/08, док је у сонди 3/06 био пробијен и некомпактан (Т 5/1-2).

У слоју мрке земље, уз северни зид регистрован је танак слој паљевине (гареж и нагореле кости) над малтерном површином. Поред грнчарије и животињске кости (Т. 15/15-18) из слоја потиче неколико већих квадера сиге који вероватно сведоче о некаквим лучним отворима или улазу. Два уломка опеке дебљине 7 cm и уломак црепа дебљине 2cm су сувише скромни налази за приписивање кровном покривачу. У ужем појасу уз северни зид и делимично испод некомпактног слоја малтера у нивоу живе стене је слој тамно-мрке земље са остацима горења (уломци угља), дебљине око 0,10 m. Исти слој налази се испод малтерне површине и у сонди 3/06 са скромним налазима (Т. 15/1-3; Т. 20/1,7).

Праве димензије објекта нису утврђене. Ширина од 5,5 m се ипак може претпоставити, јер је то простор који пружа плато.

На мањем, нешто нижем платоу Горњег града, готово над северном литицом брда, подигнута је 1811. године црквица посвећена Св. Илији, правоугаоне основе, димензија 5m x 3m. Црквица је мала, без изражене апсиде, подигнута на стеновитој подлози са тремом формираним продужетком северног зида и једног стуба. Овакво решење трема указивало је на постојање старије грађевине. На исти закључак наводило је и темељно проширење северног зида цркве. Горњи строп цркве решен је на традиционални начин за овај крај, употребом камених плоча шкриљца из оближњег села Маће. Међутим, овај кровни покривач је новијег датума, јер је у време Каницовог обиласка црква била дрветом покривена.⁵

у периоду од 30. 04. до 16. 05. Стручну екипе чинили су: др Тибор Живковић, историчар Историјског института – Београд и руководиоца археолошких ископавања мр Дејан Булић, археолог исте установе.

⁴ Између два ископавања некадашњи звоник је добио метални крст причвршћен са 4 сајле, док је простор некадашње сонде 03/06 бетониран.

⁵ Каниц, *Србија*, 575.

Каниц нам преноси веровање да је црква прелетела на ово место из оближњег села Прилика.⁶ Иста легенда се може и данас чути, само што се приповеда да је црква прелетела са локалитета Панађур, у селу Радаљеву, односно да су је за ноћ изнеле виле.⁷ Сличан пример забележен је и за манастир Кончулић, где је црква „прелетела“ из села Казновића.⁸ Р. Љ. Павловић објашњава да се цркве премештају са једног места на друго зато што су оскрнављене.⁹ У конкретном случају цркву је оскрнављала неукa сељанка качењем опраног рубља на олтарски зид цркве.¹⁰

Уз темеље цркве, позиционирана су била два ископа и том приликом је установљено да испод садашње цркве постоји старији објекат, који је био нешто већих димензија.

На уском простору између данашње цркве и литице позиционирана је Сонда 2/06 (дим. 1,40 m x 0,80 m).¹¹ Темељно проширење које износи од 0,10-0,14m сачувано је у 5 редова и фундирано на живој стени. Опус зидања потврдио је постојање старијег објекта (Т. 4/1; Т. 6/2).

Првобитни ископ 6/06 (дим 2,70m x 0,90m) који је пресекао простор испред западне стране цркве до литице, где се некада налазио бедем, након што је обухваћен ископом 01/08. Ископ се наслања на бетонску кошулицу трема, обухвата западну страну цркве, а ширина ископа одговара ширини цркве и платоу испред ње (Т. 4/2-3; Т. 7).

У јужном делу ископа где местимично избија жива стена уклањањем травнатог покривача, практично се стиже до стене и малтерне површине која је заравњавала стенску површину. Малтер је беличасте боје са додатком крупног песка. У северном делу сонде малтерна подлога није очувана јер су жиле околног растиња уништиле подну структуру, али се местимично сачувао слој тамно мрке земље испод некадашње малтерне површине у коме је пронађен мањи број уломака керамике и животињских костију (Т. 15/7-12). Установљено је да се темељ на коме лежи северни

⁶ Исто, 575.

⁷ Легенду смо сазнали од власника имања на коме је лок. Панађур, где се и данас местимично уочавају камени остаци, за које се мисли да припадају цркви. Сабор код црквице одржава се на дан усековања главе Јована Крститеља.

⁸ Р. Љ. Павловић, *Како су код нас цркве „летеле“*, научно - популарни списи, књ. 5, Београд 1961, 11.

⁹ Исто, 21-22.

¹⁰ Каниц, *Србија*, 575.

¹¹ Ширину сонде одређивао је доступан простор до литице, док је дужина условљена недостатком простора за одлагање земље. Сондом се желео сагледати темељ цркве, јер је на постојање старије грађевине указивало темељно проширење северног зида цркве.

зид цркве продужава 1,20 m у правцу запада, а да је био и нешто дужи сведоче остаци малтера (Т. 4/3; Т. 7). Овај зид вероватно је затварао простор према литици, док је према западу постојао дрвени трем, који је омогућавао комуникацију са објектом на врху. О некадашњем трему сведоче укопи за три дрвене греде у малтерном поду.

Иако, положај цркве одговара положају куле, као што је Каниц и претпоставио истраживања су показала да није тако. Наиме, констатована дебљина зидова и трем на западној страни указују да је реч о темељима неког старијег објекта, који није био интегрални, део бедема над којим је у готово истим димензијама подигнута црквица. Са северне и са источне стране црквице очувани су остаци бедема, у односу на које је црква делимично увучена. Иако унутрашњост цркве није истраживана решење трема данашње цркве и ситуација западно од ње, показује да је примењено исто решење као на старијем објекту само у скраћеном облику. Било би разложно претпоставити да је и првобитни објекат такође била мања црквица, чему би донекле ишао у прилог уклесани крст на стени са источне стране.

Скромне димензије цркве, начин извођења трема, као и средњо-вековна грнчарија која се јавља испод малтерне површине, указивале би вероватно на цркву из 1811. године, која је каснијим интервенцијама, након Каницове посете, сведена на данашње димензије. Извесни комади керамике, пронађени изнад малтерног пода (Т. 15/ 4-6) проналажени са рецентним материјалом, вероватно су у слој доспели ерозијом.

Са три ископа су добијени основни подаци о стратиграфији, начину зидања утврђења и дебљини бедема. Сонда 1/06 (дим. 2 m x 1,30 m) постављена је са унутрашње стране јужног бедема Горњег града, на мањој заравни испод стеновитог врха. И овде се у северном делу ископа врло плитко јавља жива стена која обухвата целу основу сонде и која пада бедему где је максимална рел. дубина ископа износила 1,40m. Измерена дебљина бедема у оквиру сонде износи 1,50 m (Т. 3/1; Т. 6/1).

На простору Доњег града постављене су две сонде. Сонда 4 /06 (дим. 1,80m x 1,70m) налазила се на мањој заравни у близини куле (Т. 8/1). Уз северни бедем доњег града позициониран је ископ 5/06, где је констатовано највеће наслојавање (Т. 3/4-5; Т. 8/2) У оба случаја, ископаван је слој мрке земље формиран акумулацијом земље, а затим слој шута. Културни слој је тамно-мрка земља са налазима грнчарије и животињских костију (Т. 11-13). Северни бедем, обухваћен сондом 5/06, фундиран је на живој стени, а уз његово унутрашње лице констатован је укуп који је служио приликом подизања бедема. Сачувана висина бедема

износи 1,40 m, док је очувана ширина круне бедема свега 0,30 m, услед осипања спољног лица. Бедем је зидан немарно, без правилних редова, од ломљеног камена различите величине, везаног кречним малтером беличасте боје. Стиче се утисак да је коришћено више малтера него што је потребно за квалитетно везивање. Бедем нема темељног проширења нити трагова дерсовања. За зидање је коришћен локални кречњак, који је био ту „под руком“.

Од значаја за градњу је употреба сиге, проналажена врло често у готово свим ископима. Као камен лак за обраду коришћен је за лукове и сводове, као и за разне отворе. И овај камен набављан је у непосредној близини утврђења, у селу Добрача где и данас постоји мајдан сиге.

Кула

Након што су површински откривени зидови доње куле, њено ископавање започето је најпре у хумусу, а затим у слоју шута. У слоју је констатовано 5-6 крупних комада сиге, који можда сведоче о засведеном улазу. Слој шута је налегао на интензиван слој гаражи са крупнијим коадима ђумура и налазима животињске кости и керамике. Испод интензивног слоја гаражи је прослојак светло мрке земље, дебљине од неколико центиметара до максималних 0,16m. Уочено је да се фрагменти керамике истих посуда појављују у оба слоја. Испод је опет интензиван слој гаражи, богат налазима. Посебно издвајамо са пода куле налаз архажске мајолике (Т. 9).

Уз западни зид примећена је повећа концентрација комада запечене земље, са често једном равном ивицом (Т. 4/4). Слој је до дна био наизменично прошаран гаражи, а на једном делу уочен је и интензиван слој чистог пепела у ширини од 1m. Једним делом коади запечене земље лежали су и на поду куле, али детаљним чишћењем није уочена никаква целина или конструкција. Вероватно је реч о остацима огњишта, без украсних елемената које је пало приликом пожара са неког од горњих спратова у тренутку страдања куле. Овоме у прилог говори и необично велики број кухињских уломака, из чега се да закључити да је кула имала и функцију кухиње у оквиру овог утврђења.

Кула је неправилног кружног облика. Унутрашњи пречник износи од 3,60m до максималних 4 m. Дебљина зидова куле износи од 1,75 m у деловима где су очуване више партије бедема до 2 m - 2,10 m. Нешто дебљи зидови на источној страни куле су последица оријентације ка

прилазној, нападу изложенијој и стрмијој страни па су и темељи поузданији. Очувана висина куле износи од свега једног реда камена у источном делу до 2,60 m колико је измерено на западном делу куле, али очуване висине нису довољне да се уоче спратне конструкције.

Лица зидова изведена су локалним притесаним и ломљеним каменом. Као везиво послужио је беличасти кречни малтер са додатком крупног песка, док су зидна платна само дерсована. Под куле чинила је жива стена над којом је нанет слој кречног малтера. Пронађена зидна платна куле нису открила никакве додатне постојеће конструкције или грађевинске елементе. Такође, на кули нису утврђене никакве фазе нити додатне грађевинске интервенције. Кула и бедем су продукт једновремене грађевинске интервенције, што се види по изведеном споју (Т 4/5-6).

Источна падина Градине, преко које је и једино био могућ приступ утврђењу, својим природним карактеристикама указивала је да је могла бити коришћена за градњу објекта, који би у тој претпостављеној организацији простора одговарао “подграђу”. На евентуално постојање насеља указивали су налази керамике у профилу пробијеног пута, због чега је подграђе истраживано ров сондом 7 (дим. 5m x 1m). Међутим, испоставило се да нема културног слоја, а да су налази грнчарије последица спирања са за сада неутврђених позиција. Анализом откривеног керамичког материјала констатована су два различита праисторијска културна хоризонта од којих старијем припада материјал из периода гвозденог доба II, док млађем хоризонту одговарају налази раноантичког, грчког или хеленистичког периода карактеристичних за јужно Поморавље.¹²

Археолошки налази:

Грнчарија

Уобичајено је да су уломци грнчарије најбројнији археолошки налази, у овом случају и једини релевантни за хронолошку детерминацију. Осим мање количине праисторијске и античке керамике пронађене у сонди 7, изван бедема утврђења на прилазној, источној страни, сав остали материјал који потиче из утврде је хронолошки јединствен и припада позном средњем веку.

¹² А. Капуран, М. Јевтић, *Налази из млађе праисторије са три средњевековна утврђења у долини Ибра и Моравице*, ЗНМ 20-1, Београд 2011, 83-101.

Према стратиграфским подацима, као и условима налаза и одликама посуда, целокупан репертоар налаза из унутрашњости утврђења може се посматрати као јединствена хронолошка целина. Сондажна истраживања изнедрила су скроман узорак, али и донела једну специфичност. Велика број посуда пронађених у кули, као и регистровани остаци огњишта јасно сведоче о животу унутар куле. Велики број посуда и огњиште указују да је ту припремана храна, те да је кула коришћена као кухиња.

Посуде су разграничене према типолошким одликама и на трпезну, односно луксузну и кухињску. Осим глеђосаних посуда, свега је неколико комада израђено на брзом витлу, а сви остали примерци су израђени на спором, односно ручном витлу (Т. 14/10).

Као што је уобичајено, најбројнији налази грнчарије су лонци, најчешће намењени припремању хране на отвореној ватри или огњишту. Лонци су израђени од глине песковите фактуре, понекад са додатим крупним комадима кварца или шљунка. Боја спољне површине је од мрке, преко мрко-сиве до сиве, односно тамно сиве боје, док су на прелому нијансе од црвене и мрке до мркосиве и сиве. Евидентно је одсуство примерака са дршком, иако би се очекивала њихова већа бројност из практичних разлога.

Иако су у тесној вези са лонцима, ни један поклопац није пронађен, нити крепуља, док се међу вршнике могу сврстати два примерка (Т. 10/12, 14). Ређе заступљене врсте посуда или техничке грнчарије као што су: свећњаци, пећњаци, керамичке цеви и сл. нису регистроване на локалитету. Такође нема здела, керамичких чаша или пехара.

Највећи број посуда је потпуно неукрашен. Лонци имају дугачке, заобљене ободне једноставно украшене косим урезима на усни, ободу или врату (Т. 11/2; Т. 12/10; Т. 13/7-9; Т. 15/6, 10-11, 16; Т. 16/1-2, 8; Т. 18/13; Т. 19/2, 7, 13-14). Када се јављају орнаменти то су аплицирана пластична ребра украшена утискивањем прста и убодом нокта (Т. 11/6, 14; Т. 12/5; Т. 13/6, 11; Т. 14/10; Т. 15/17; Т. 17/3). Ретки су примерци са урезаним једнопрутим таласастим украсом или убадањем (Т. 15/4, 9, 18; Т. 16/8), или са орнаментом у виду снопова урезаних линија изведених оштрим предметом или чешљем (Т. 14/10, 12-13). Углавном је реч о лучно изведеним ободима кухињских лонаца и понекад посувраћеним ободима (Т. 16/7; Т. 17/1, 5). Од ознака на дну посуда заступљено је свега неколико тзв. техничких ознака односно трагова витла (Т. 13/1; Т. 14/4), а само један глеђосани крчаг има на дну рељефно представљен крст (Т. 17/7). Посуде показује међусобне сличности не само обликом и начином украшавања

већ и употребом исте глине. Пронађена кухињска грнчарија представља рад локалних грнчарских радионица са општим карактеристикама везаним за позно средњовековно раздобље.

До сада непознате примерке у грнчарији српског средњег века представљају монохромно глеђосане посуде маслинастозеленом глазуrom. Једини декоративни елемент представљају мања квадратна поља изведена радлом (Т. 11/8-9; Т. 20/19). Монохромно такође, али светлозеленом глеђу украшен је један крчаг са рељефним крстом на дну. Крчаг са једном дршком због очуваности нема дефинисан изливник (Т. 17/7). Једине аналогије за глеђосане посуде украшене радлом налазимо на Руднику, где су за сада констатоване само у слојевима 14. столећа.¹³

Најважнији пронађени примерак припада уломку архајске мајолике, пронађен на поду истраживане куле (Т. 16/9; Т. 20/20). Истој посуди припада и део ручке, пронађен у сонди 4 (Т. 11/12). Реч је о импортном комаду по први пут регистрованом на простору Србије, аналогија се може пронаћи у Старом Бару, где је овакав примерак датован у другу половину 14. и почетак 15. столећа.¹⁴ Најближе аналогије представљају налази из Краљеве Сутјеске где је датована до друге половине 14. столећа.¹⁵

Најстарију групу мајолике чини архајска мајолика која се у италијанским радионицама израђивала од 13. до почетка 15. столећа. Наши примерци декорисани вегетабилним мотивом у смеђој и зеленој боји припадају стандардној архајској мајолици. По свему судећи продукт су тосканских радионица између 1340-1380. године.¹⁶

Када се анализира грнчарија, мора се увек имати на уму територија која се разматра. Керамика је археолошки материјал који највише зависи од простора у коме је израђен. Најпре пада у очи потпуно одсуство препознатљиве трпезне грнчарије Моравске Србије, као што су зграфито зделе, а затим и потпуно одсуство глеђосаних примерака лонаца. Већ је на први поглед јасно да су пронађени примерци из локалне продукције, која има своју занатску аутохтоност, а која се огледа у форми и декорацији, али и у употреби глине.

¹³ Усмени податак доц. др Дејана Радичевића.

¹⁴ М. Zagarčaniin, *Keramika venecijanskog doba*, Koper 2004, 60, кат. бр. 9 и сл.9.

¹⁵ Р. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoleću*, Sarajevo 1972, 186.

¹⁶ За прецизно датовање захваљујем се М. Загарчанину, колеги из Бара.

Остали покретни налази

О присуству коњаника у утврђењу сведочи неколико фрагментованих потковица из Куле (Т. 20/2-3), те једна која је могла бити део обуће (Т. 20/4). Само је један налаз гвозденог ножа, можда део личне опреме (Т. 20/8). Од неколико кованих гвоздених клинова мањег формата, два су припадала Објекту на врху градине (Т. 20/ 1; 7). Из истог објекта је оков израђен од танког гвозденог лима, можда са намештаја (Т. 20/14). За неколико фрагментованих гвоздених предмета није јасна намена (Т.20/ 5, 9, 13).

Унутар куле пронађено је неколико фрагмената од два већа заобљена камена бруса (Т. 20/10-12; 15). Посебну реткост представља мањи, овални брус, fine, ситнозрне структуре (Т. 20/6). Као лични предмет највероватније је ношен о појасу због чега је на једном крају био пробушен.

Коштаним предметима припадају само два предмета. Једна ручка израђена од рога, те један мањи коштани предмет непознате намене. Оба налаза потичу из куле (Т. 20/16-17). Стаклу припада само један мањи уломак стаклене посуде (Т. 20/18).

* * *

У средњем веку се под Моравицом означавају два појма: жупа и земља. Очигледно је да су и жупа и земља добиле назив по реци која протиче кроз овај простор. Западна Морава од свога извора под Голијом па до оштрог скретања према истоку назива се Моравица. Жупе су у средњовековној епохи биле територијалне, привредне и управне целине које су обухватале долине река и котлине, са земљорадњом као главном привредном граном. Жупа је најчешће добијала име по реци чију долину је обухватала или њен део, знатно ређе жупа име дугује утврђеном граду.¹⁷ Земља је била већа територијална и управна јединица, која је обухватала више жупа, а најмање две.¹⁸ Територија земље обично одговара духовном подручју једне епископије или митрополије, у овом случају Св. Ахилија у Ариљу.

¹⁷ Детаљније о жупама видети: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 195-197 (Г. Томовић)

¹⁸ О појму „земља“: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 235-6 (С. Мишић).

На основу распореда старих жупа М. Благојевић је обележио границе „земље“ Моравице.¹⁹ То је био простор од Ваљевских планина на северу до Овачарско-кабларске клисуре и даље на југ до Голије, на западу је граница била река Дрина.

О најстаријој прошлости ове области мало се зна због тога што се налазила дубоко у унутрашњости српске државе, коју су мимоилазили напади спољних непријатеља. Извора за манастирске поседе нема, као ни континуитета у животу манастира, док у ове крајеве Дубровчани релативно касно залазе, јер на овом простору није ни двор, а нема ни рударских тргова.²⁰

Претпоставља се да је удеона кнежевина Немањиног старијег брата Страцимира обухватала управо ову територију, што је уз оснивање Моравичке епископије утицало на издвајање Моравице као посебне целине.²¹

После сабора у Дежеви и област Моравица је држао Драгутин као и северне области Србије - важну спону између Угарске на северу и Босне на западу. Касније несугласице између браће довеле су до дугог рата, који је трајао више од једне деценије (1301-1312).²² Нешто касније Моравице су се нашле под доминцијом Војислава Војиновића, и његовог синовца Николе Алтомановића. После смрти цара Уроша 1371. године, област ће се наћи подељена између неколико великаша. Након што је у савезу са босанским баном Твртком, одстранио Николу Алтомановића 1373. године, кнез Лазар је загосподарио Ужицем и вероватно највећим делом Моравице.²³ Моравице су доспеле под турску власт 1458. када се помиње као вилајет Моравица. Међу турским територијално-управним јединицама помиње се и област Моравица, најпре као „вилајет“, а касније као „нахија“²⁴

¹⁹ О границама „земље“ Моравице: М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравица*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 21 (=Благојевић, *Жупа*).

²⁰ С. Ћирковић, *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 2 (=Ћирковић, *Ариљски крај*).

²¹ Благојевић, *Жупа*, 22.

²² Ј. Калић, *Рашки престо краља Стефана Драгутина*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25-28.05.1996, Београд 2002, 8.

²³ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 68.

²⁴ Х. Шабановић, *Босански Пашалук*, Сарајево 1982, 34, 40, 41, 117, 118.

Краљ Милутин је даровао „У Моравицах“ Хиландару село Брезово са засељима, што је касније потврдио и цар Душан.²⁵ Брезова се налази западно од Ивањице, а село је задржало име до данашњих дана.

„У Моравицах“ је и манастир Милешево добио пет села од деспота Стефана Лазаревића: два Гугља, Храсно Поље, Шемгољ и Рупељево.²⁶ Повеља је издата вероватно након 1413/14. Када је деспот Стефан успоставио пријатељске односе са Сандељом Хранићем на чијој територији је била Милешева.²⁷ Сва ова села налазила су се у околини данашње Пожеге, а успешно их је убицирао још Д. Лапчевић 20-тих година двадесетог века.²⁸

Један податак из Дубровачког архива тиче се дубровачког караван чије је одредиште 1405. године било Архилије у Моравици, односно данашње Ариље (*ad locum vocatum Archilia in Moraviza*).²⁹ Због добро познате етапне организације средњовековног караванског транспорта и роба се преносила до Полимља, где су је прихватили други „поносници“, због тога овај податак представља редак изузетак. Избор Ариља као одредишта каравана вероватно треба приписати жељи трговаца да стигну у средиште државе деспота Стефана Лазаревића, али и чињеници да је Ариљска црква лежала на важном путу који је спајао Сјеницу и Ужице.³⁰

Питање употребе имена жупе Моравице среће се у изворима и литератури у једнини и множини. Ово питање историјска наука још није разрешила, јер се не помиње изреком „жупу“ Моравицу или Моравице, већ је податак увек посредан било да је реч о епископима моравичким, епископијама или храму Св. Ахилија.³¹

Благојевић закључује да су особине жупског подручја поседовали крајеви у долинама доњих токова Ћетиње, Лужнице, Скрапежа, Бјелице и земљиште средњег и доњег тока Моравице. Овај простор као издвојена целина, чини језгро жупе Моравице који, обухвата Пожешку котлину са ширим подручјем Ариља.³²

²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 389, 394, 431.

²⁶ Исто, 607.

²⁷ Благојевић, *Жупа*, 15, нап. 18.

²⁸ Д. Лапчевић, *Четири жупе-прилог за истраживање*, Гласник Географског друштва 7-8, Београд 1922, 180.

²⁹ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937), 121.

³⁰ Ћирковић, *Ариљски крај*, 3-4.

³¹ Детаљно о овом проблему са свим изворима: Благојевић, *Жупа*, 14.

³² Благојевић, *Жупа*, 16.

Још је Душанов законик одређеним одредбама регулисао питање путника и осетљивих тачака на друмским комуникацијама.³³ Очигледно је огроман значај пута који је пролазио долином Моравице, јер је осетљиво место било обезбеђено утврђењем. О важности овог пута још током антике, сведочи Каницов податак да је клисуру, са југозапада, на 1159 m високој Градини, штитило римско утврђење.³⁴ Реч је о, за сада, непровереном локалитету градина на брду Малич.

Изузетан стратешки положај потврђен је и каснијим турским дефтерима из 1525(?); 1528; 1559/60. и 1572. где су ову позицију припадници више околних села обезбеђивали у својству дербенџија. За чување кланаца била су задужена околна села: Трешњевица (=Преканац) Брежава, Латвица, Вигоште, те још неубицирана села Пештана, Вољановице и Врбица и Котуловача.³⁵ Исте кланце чувало је и село Добраче или Дољаново, код манастира Клисура као и село Ржаново или Ржаник, за које А. Аличић сматра да се налазило на простору Ариља.³⁶ Од три кланца, један Преканац назван је по делу села Трешњевице,³⁷ други кланац Малић, своје име дугује истоименом високом брду. Трећи кланац уписан је као Бајица, Баница, Чаница, Јаница, Јасеница и Јесеница, а реч је о реци Пањици, која се улива у Моравицу у подножју Градине, како је идентификовао М. Благојевић.³⁸

Милошу Благојевићу ова неуралгична путна тачка, на простору поменутих кланаца, представља јужну границу жупе Моравица, јер и сва поменута села леже у близини клисуре и северније од ње.³⁹

Истим поступком Благојевић је одредио поједине тачке на источним и западним границама жупе. Код кланца Крстац који се налазио код истоименог брда изнад Гуче, налазила се источна граница жупе Моравица, судећи по селима која су га чувала.⁴⁰ Благојевић претпоставља

³³ Члан закона 157-8 уп. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898.

³⁴ Каниц, *Србија*, 575.

³⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век I*, Чачак 1984, 492-498; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век II*, Чачак 1985, 405, 462-467; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век III*, Чачак 1985, 119, 152-156, 322-323, 350-353 (=Аличич, пописи)

³⁶ Аличић, *пописи III*, 152.

³⁷ „Село Чрешњевица, други назив Преканац“: Аличић, *пописи I*, 498, *II*, 405; *III*, 322.

³⁸ Благојевић, *Жупа*, 17.

³⁹ Исто, 17.

⁴⁰ Исто, 18.

да би на западу долина Малог Рзава и доњи ток Великог Рзава били у Моравици, док се за подручје меридијанског тока Великог Рзава то не може рећи.⁴¹ Наиме, поуздано, утврђен положај села која су чувала кланац „Честин Дол“ или „Чести Дол“ (Чисти): Сјеверово, Горња Раван, Доња Раван, Сирогојно..., налазила су се у меридијанском току Великог Рзава, на знатној надморској висини те и нису део жупе.⁴² Северна граница жупе утврђује се природом земљишта и све што се северно од Пожешке котлине није рачунало у Црну Гору, припадало је жупи Моравица.⁴³

Разматрајући све чињенице које је изнео М. Благојевић, морамо да кажемо да се не слажемо око свих појединости. Нема разлога да се прихвати да се жупа Моравица на југу завршава код манастира Клисуре. Посматрано са градине нема никакве разлике у жупности предела северно од клисуре и оног јужно, односно нема разлике између Приличког поља и поља код Трешњевице. Мање-више то је иста надморска висина, исти квалитет земљишта и иста ширина поља. Дакле и овај део долине средње Моравице чинио је део жупе, која се могла простирати и још неки километар јужно од Ивањице, све до Међуречја. За коначно утврђивање јужне границе, свакако би требало консултовати турске дефтере и распоред нахија, те тек онда износити коначне судове.

Истраживањем фортификација добијени су основни подаци о начину зидања утврђења и дебљини бедема. У појединим, мањим партијама бедем је висок и до неколико метара (4-5 m). Начин градње бедема, уз употребу сантрача, указивао је на позносредњовековно раздобље. Осим средњовековни, других архитектонских објеката или покретних археолошких налаза унутар утврђења није било. Керамичка продукција указивала је на шири период позног средњег века, 14-15. столеће. Налази керамике локалне производње, проширују нам знања о продукцији овог најчешћег археолошког налаза у средњем веку.

Налаз архајске мајолике на поду Куле и монохромно глеђосани примерци са употребом радла, омогућују нам да керамички материјал са обележјима 14. и 15. столећа, можда датујемо у ужи временски период - другу половину 14. века. Са обзиром да је ова територија била у једном периоду у власти кнеза Лазара, за очекивати би било присуство препознатљиве сграфито грнчарије за Деспотовину. Како је нема, могуће је да је утврђење окончало своје трајање освајањем кнеза Лазара или непосредно након тога. Међутим, стање истражености у области

⁴¹ Исто, 18.

⁴² Исто, 18.

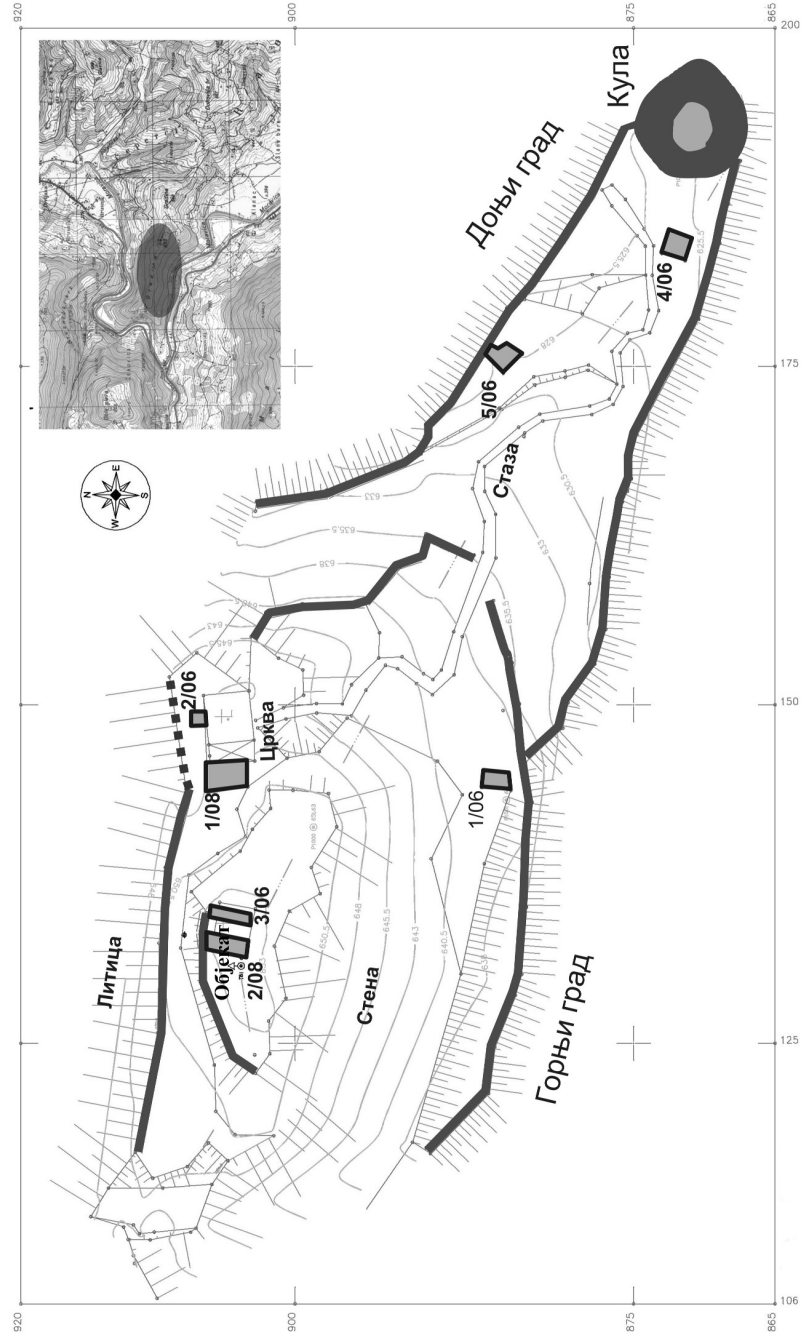
⁴³ Исто, 18.

Моравице је такво да немамо реперног узорка грнчарије за средњовековне епохе. Највећи градски центар у непосредној околини било је Ужице, али док се археолошки материјал са ископавања не објави, постојећу дилему не можемо са сигурношћу да разрешимо. Оваквом поставком догађаја, остаје неразјашњена чињеница да утврђење није коришћено у време освајања Србије од стране Турске за шта немамо аналогних примера.

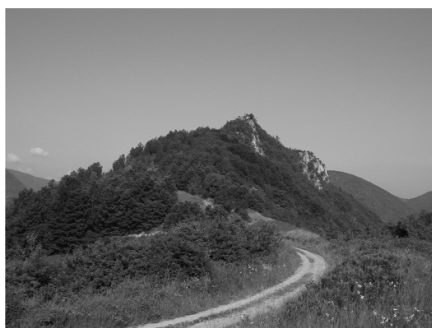
Уколико прихватимо уже датирање утврђења, у том случају, у два историјска догађаја би тражили узроке страдања утврђења. Први се збио 1373. година, када је Никола Алтомановић поражен од коалиције кнеза Лазара и Твртка, претходно сузбијен у оближње Ужице. Друга могућност је да је утврђење страдало у српско-угарским сукобима деведесетих година 14. stoleћа. Неки од угарских упада могао је ићи реком Моравицом ка Сјеници и Расу. О важности овог пута сведочи истраживано утврђење, непознатог имена, које је захваљујући свом положају имало апсолутну контролу над овом комуникацијом.

Т. 1

ЛОК. ГРАДИНА - РАДАЉЕВО

Т. 2

1. Поглед на Градину са ЈИ

2. Поглед на цркву

3. Јужни бедем горњег града

4. Северни зид објекта на врху

5. Јужни зид објекта на врху

6. северни бедем горњег града

T. 3

1. Сонда 1/06

2. Сонда 3/06 (са запада)

3. Сонда 2/06 (са истока)

4. Сонда 5/06, западни профил

5. Сонда 5/06, бедем

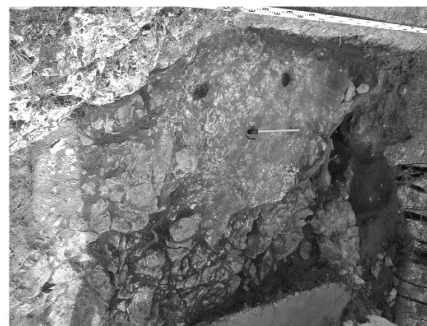

6. Стаза од цркве до објекта на врху

T. 4

1. Сонда 2/06, temelъ

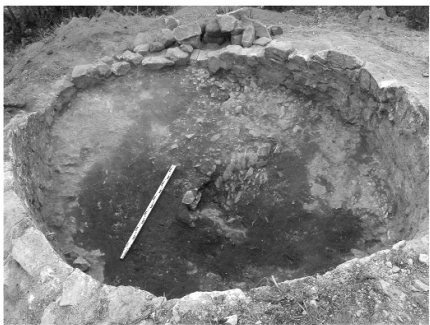
2. Сонда 1/08

3. Сонда 1/08, изглед темeља

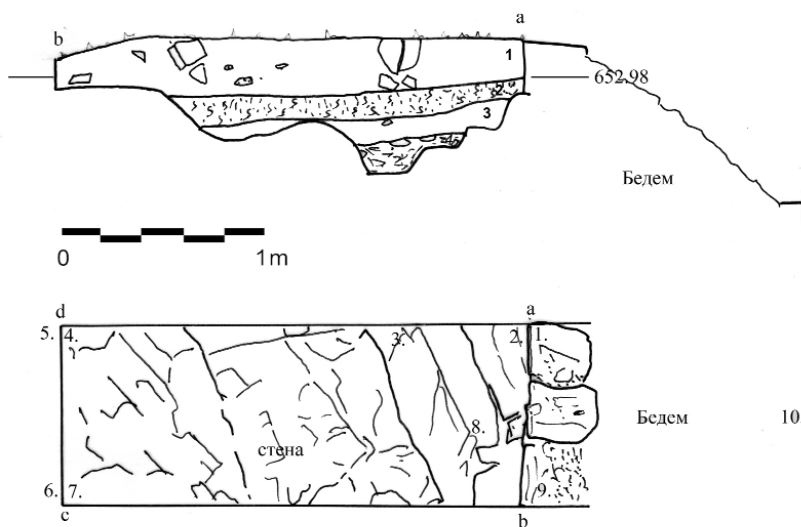
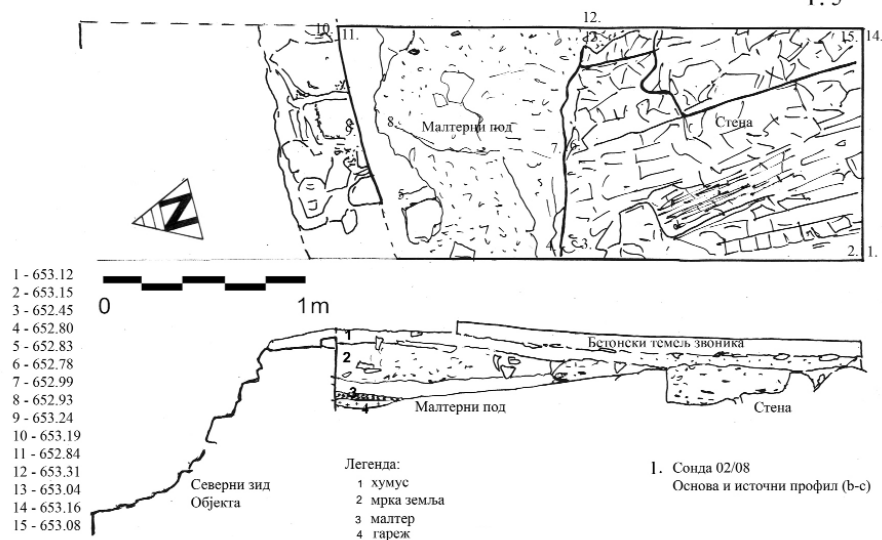
4. Кула, остаци пећи

5. Кула, основа

6. Кула, изглед зида

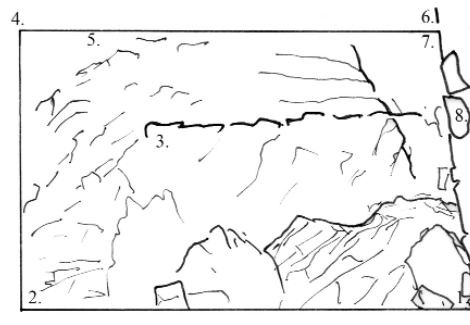
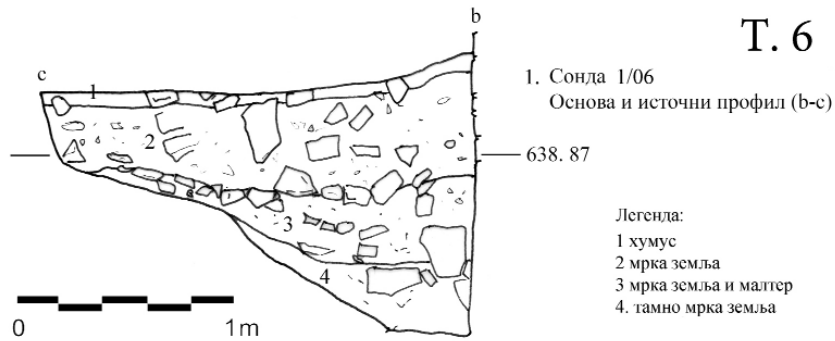

- 1 - 653.16
2 - 652.74
3 - 652.50
4 - 652.94
5 - 653.08
6 - 653.09
7 - 653.01
8 - 652.48
9 - 653.13
10 - 652.36

2. Сонда 3/06
Основа и западни профил (d-a)

- Легенда:
1 мрка земља
2 малтер
3 тамно-мрка земља
4 дробљена стена и мрка земља

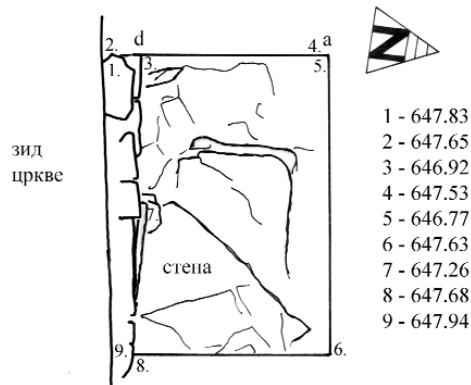
T. 6

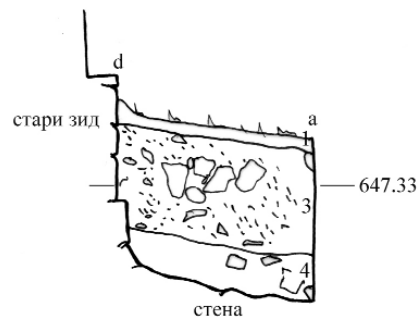
- 1 - 639.35
- 2 - 639.44
- 3 - 639.03
- 4 - 639.17
- 5 - 638.78
- 6 - 639.35
- 7 - 638.05
- 8 - 639.40

0 1m

2. Сонда 2/06
Основа и источни профил (d-a)

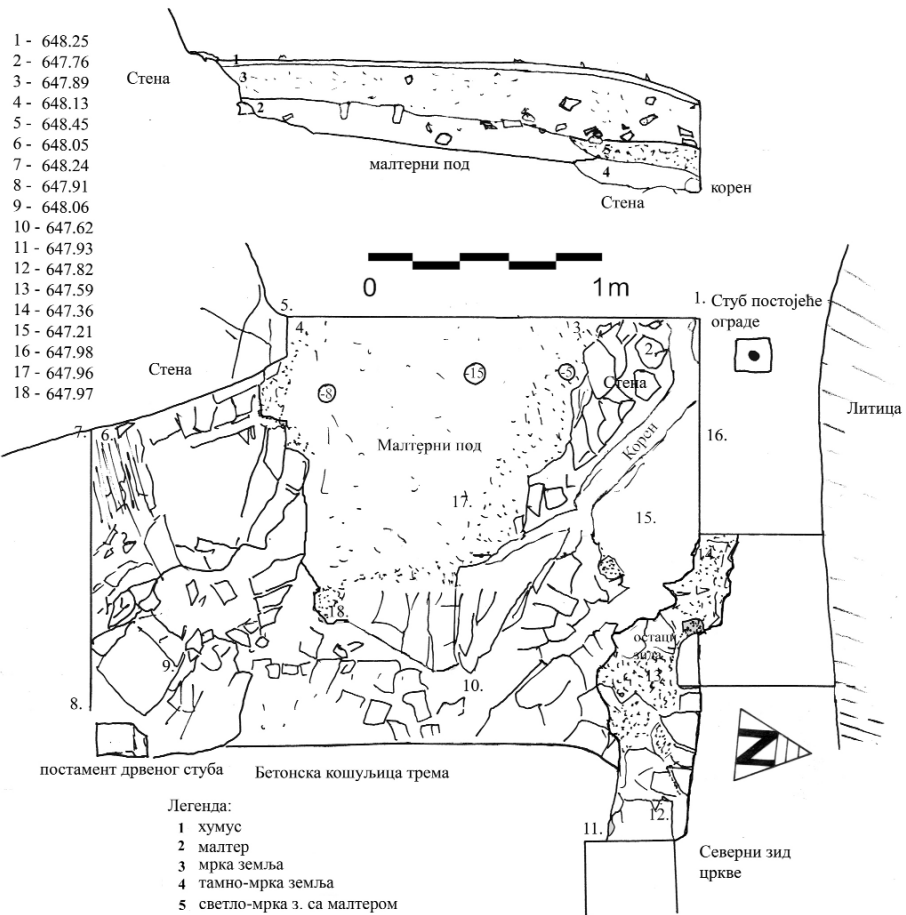

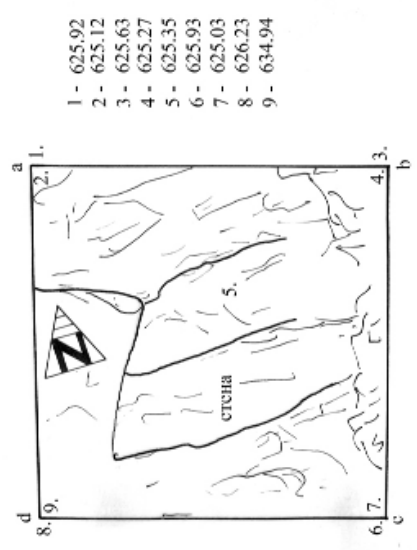
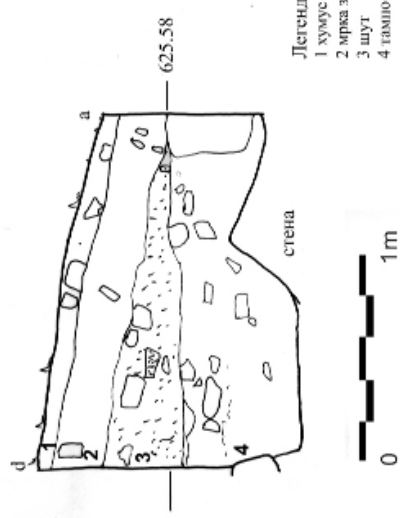
- 1 - 647.83
- 2 - 647.65
- 3 - 646.92
- 4 - 647.53
- 5 - 646.77
- 6 - 647.63
- 7 - 647.26
- 8 - 647.68
- 9 - 647.94

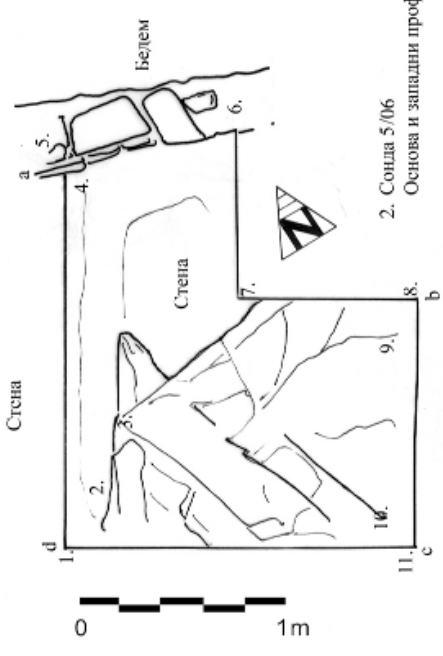
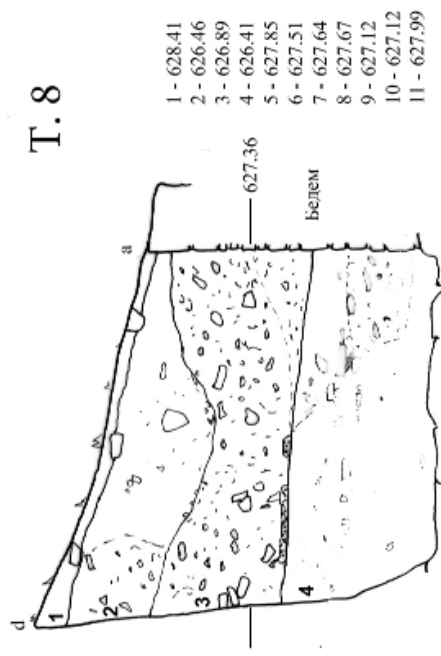
T. 7

Сонде 01/08
Основа и западни профил

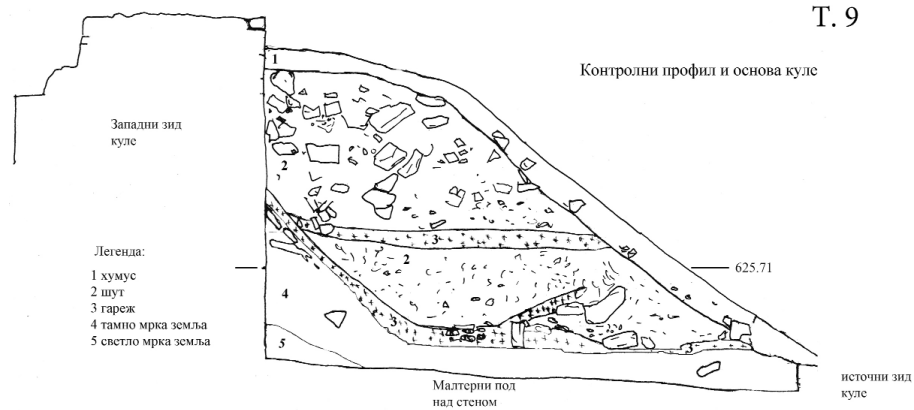

1. Сонда 4/06
Основа и западни профил (d-a)

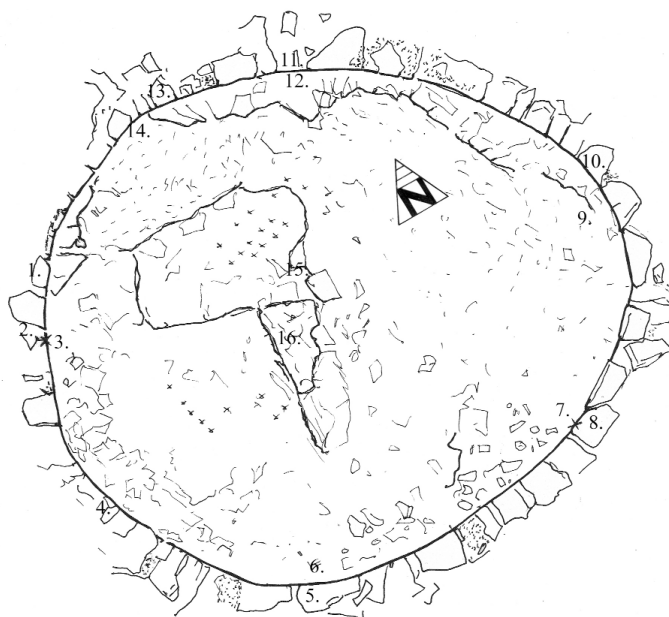
2. Сонда 5/06
Основа и западни профил (d-a)

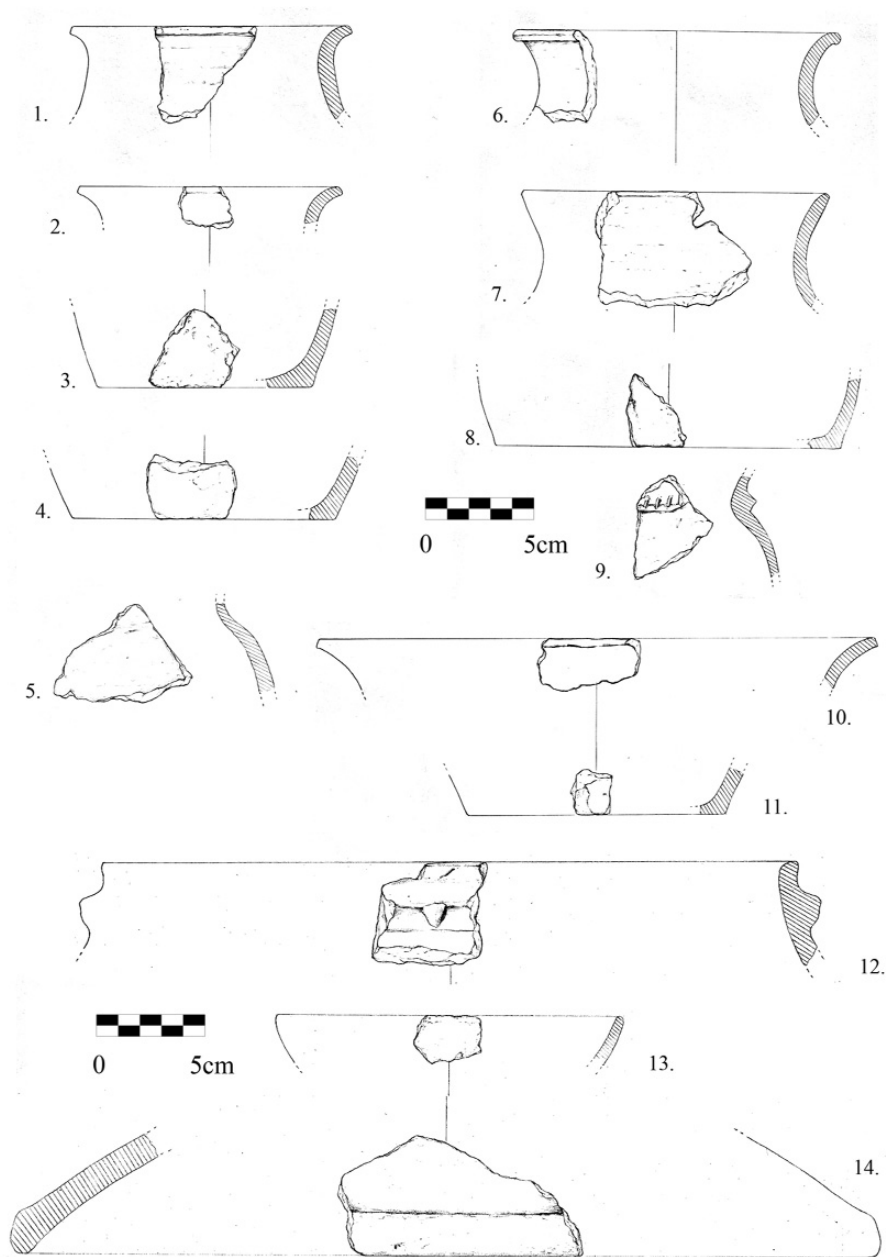
T. 9

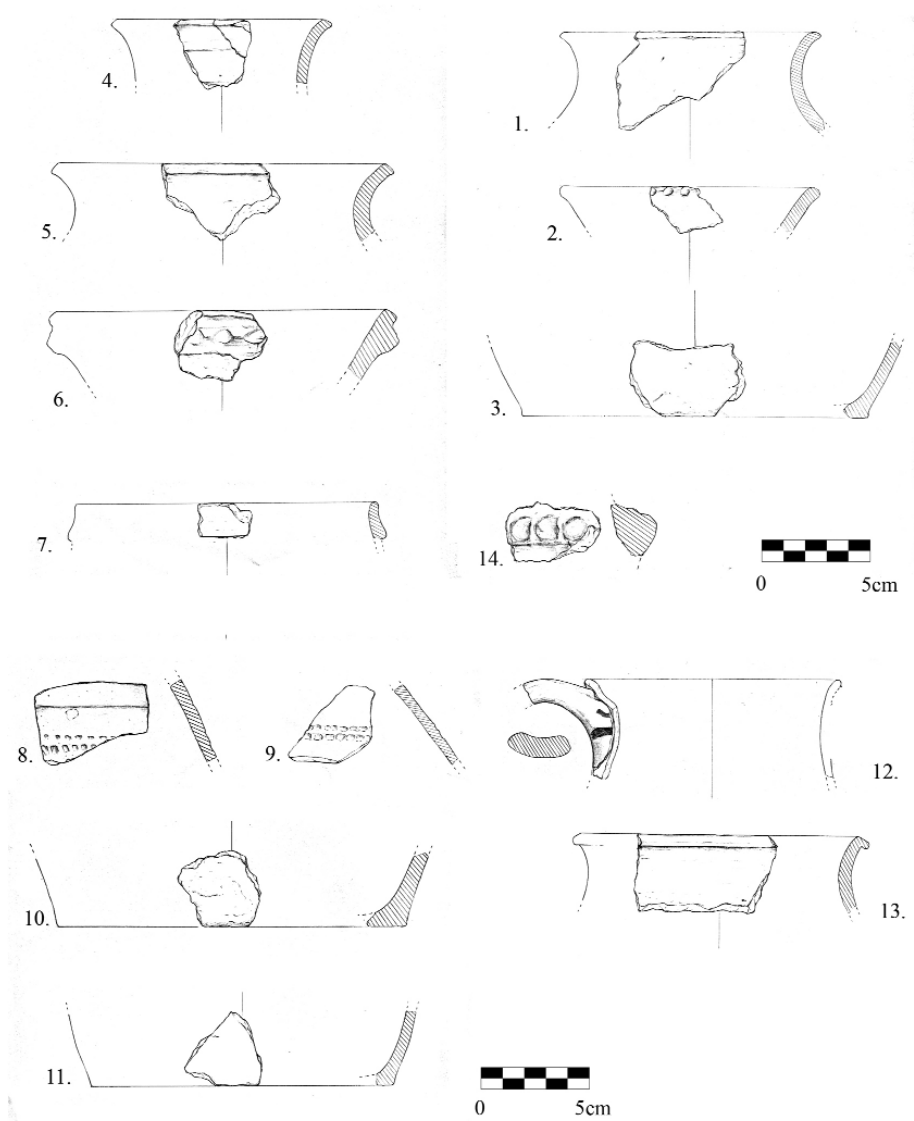
0 1m

- 1 - 627.62
- 2 - 627.55
- 3 - 625.13
- 4 - 626.85
- 5 - 625.91
- 6 - 625.05
- 7 - 624.93
- 8 - 625.09
- 9 - 625.03
- 10 - 625.23
- 11 - 626.48
- 12 - 625.23
- 13 - 627.06
- 14 - 625.25
- 15 - 625.03
- 16 - 624.84

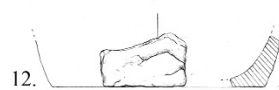
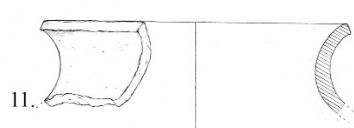
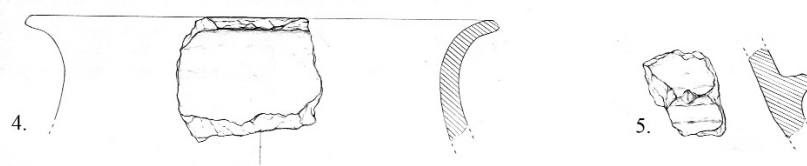

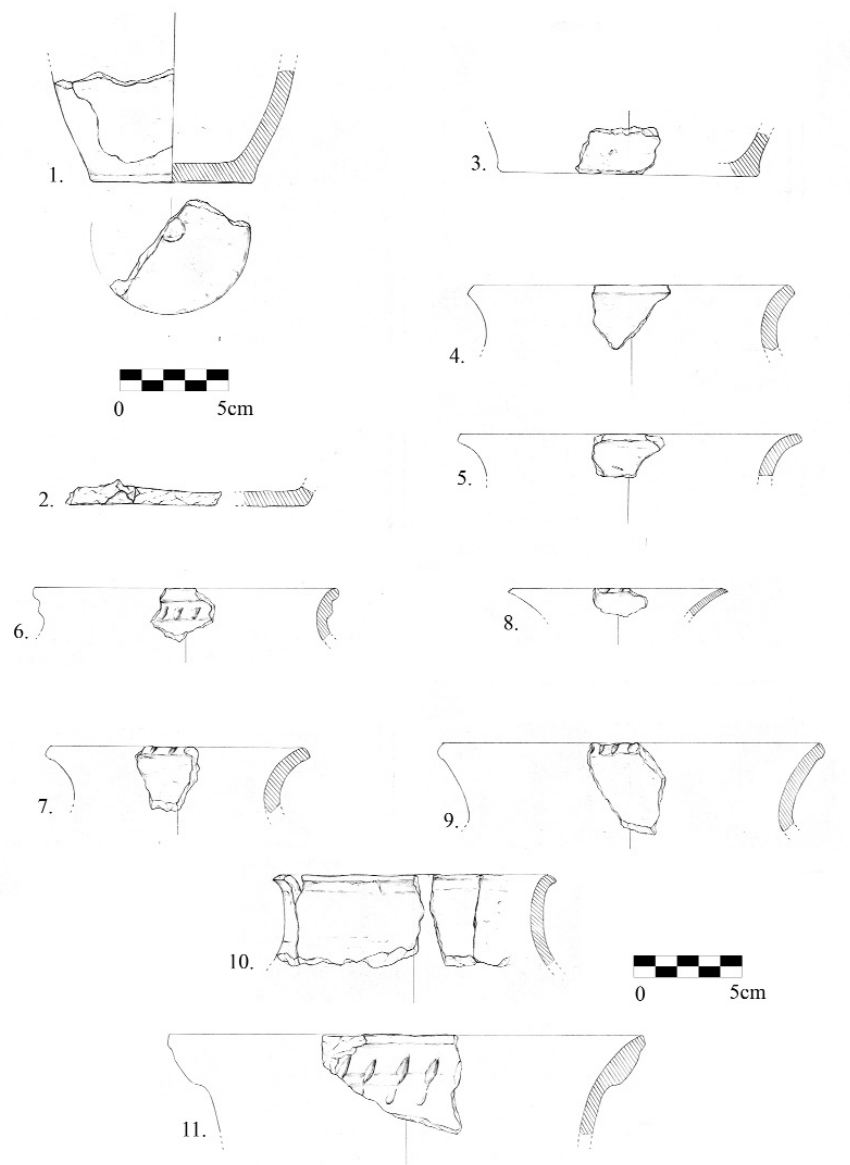
T. 10 Површински налази: 13-14; Сонда 1/06, слој мрке з.: 1-9, 12; мрка з. и малтер: 10-11

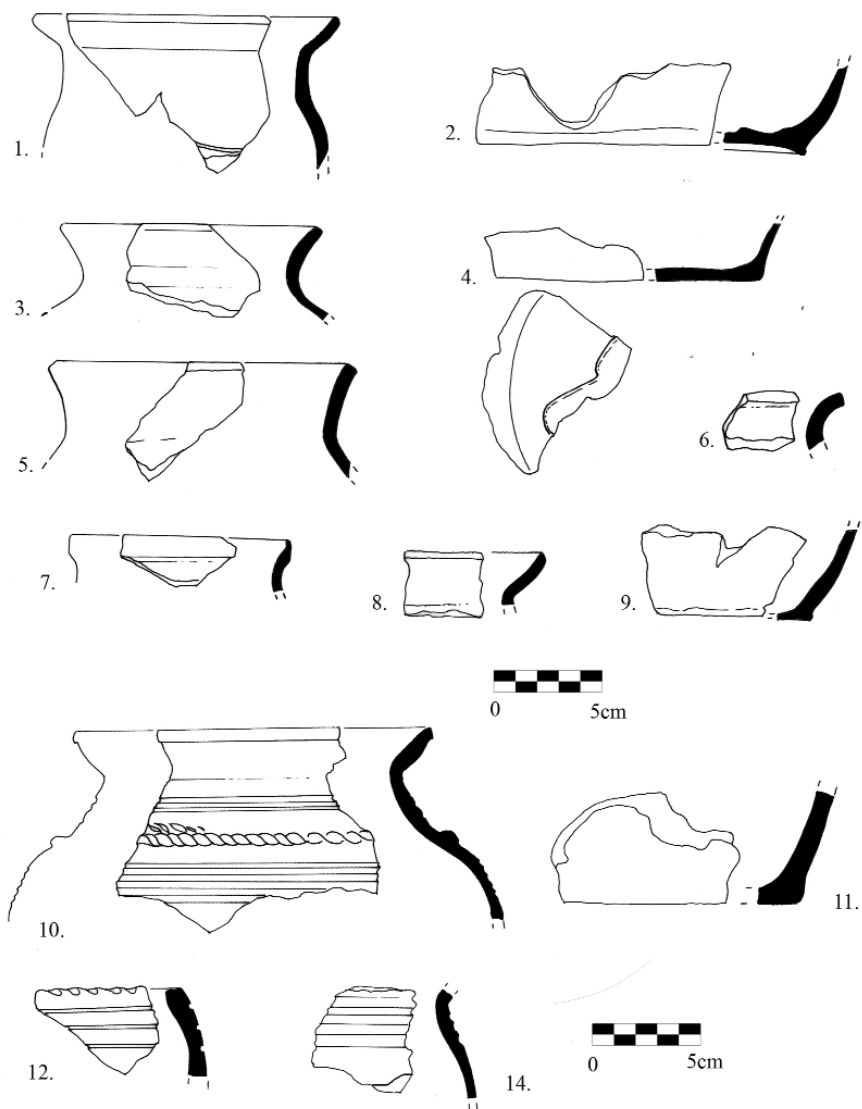
Т. 11 Сонда 4/06, Слој мрке земље: 1-11; тамно-мрка земља: 12-13

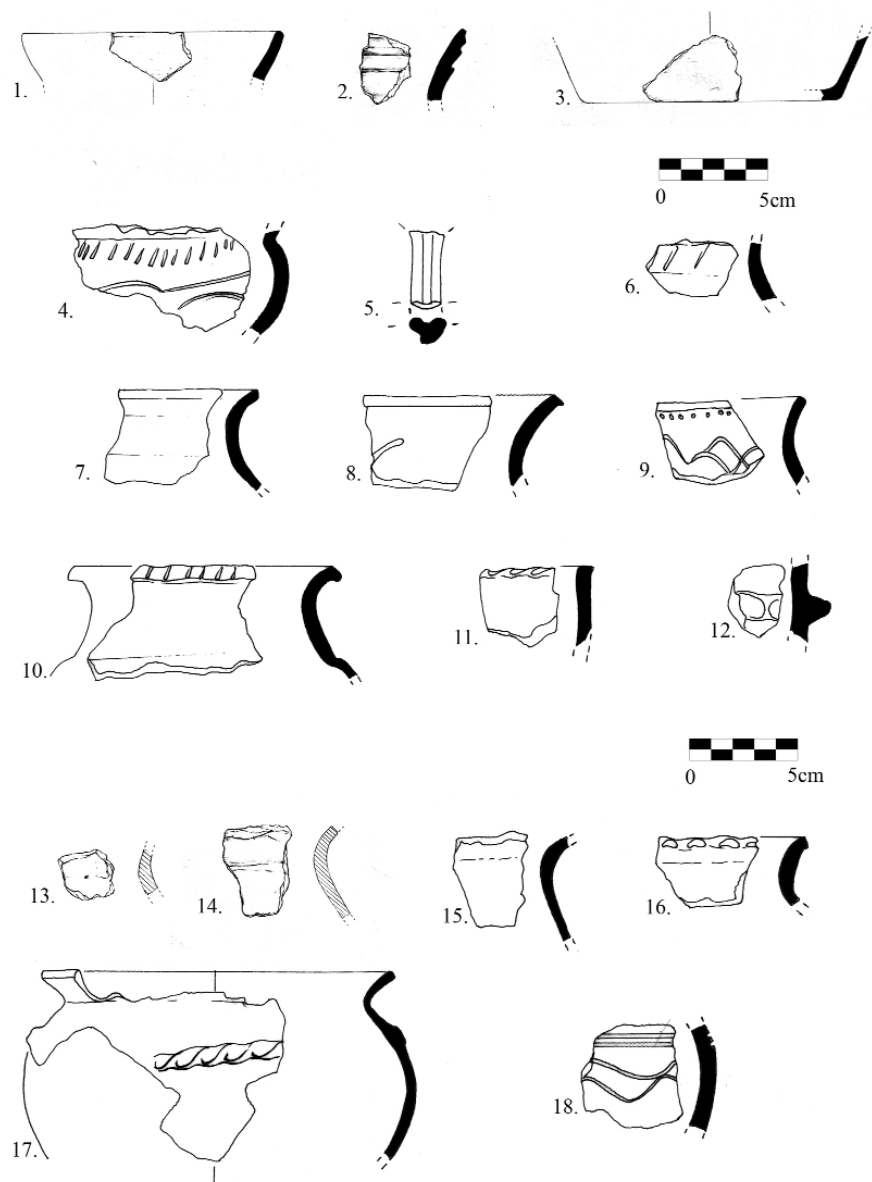
Т. 12 Сонда 5/06, слој мрке земље: 1-9; мрка земља са шутом: 10-13.

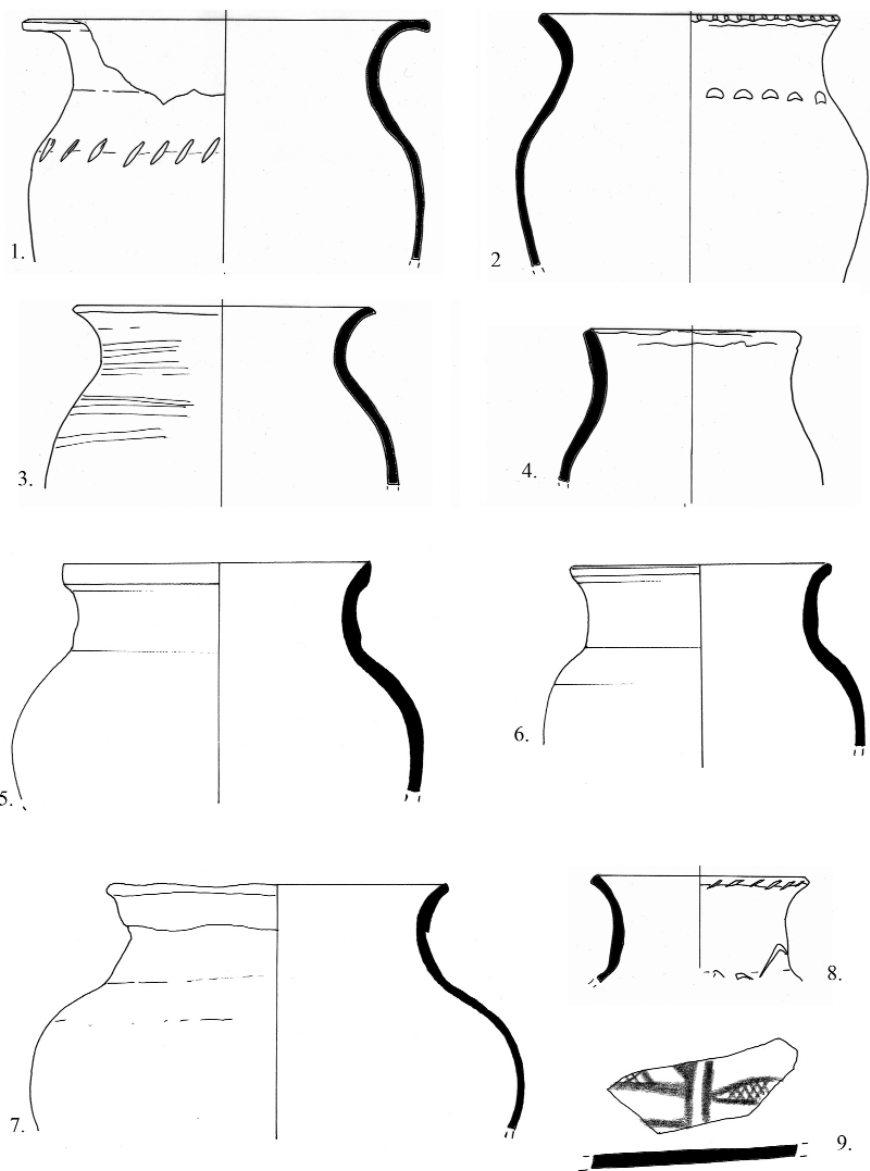
Т. 13 Сонда 5/06, тамно мрка земља: 1-11.

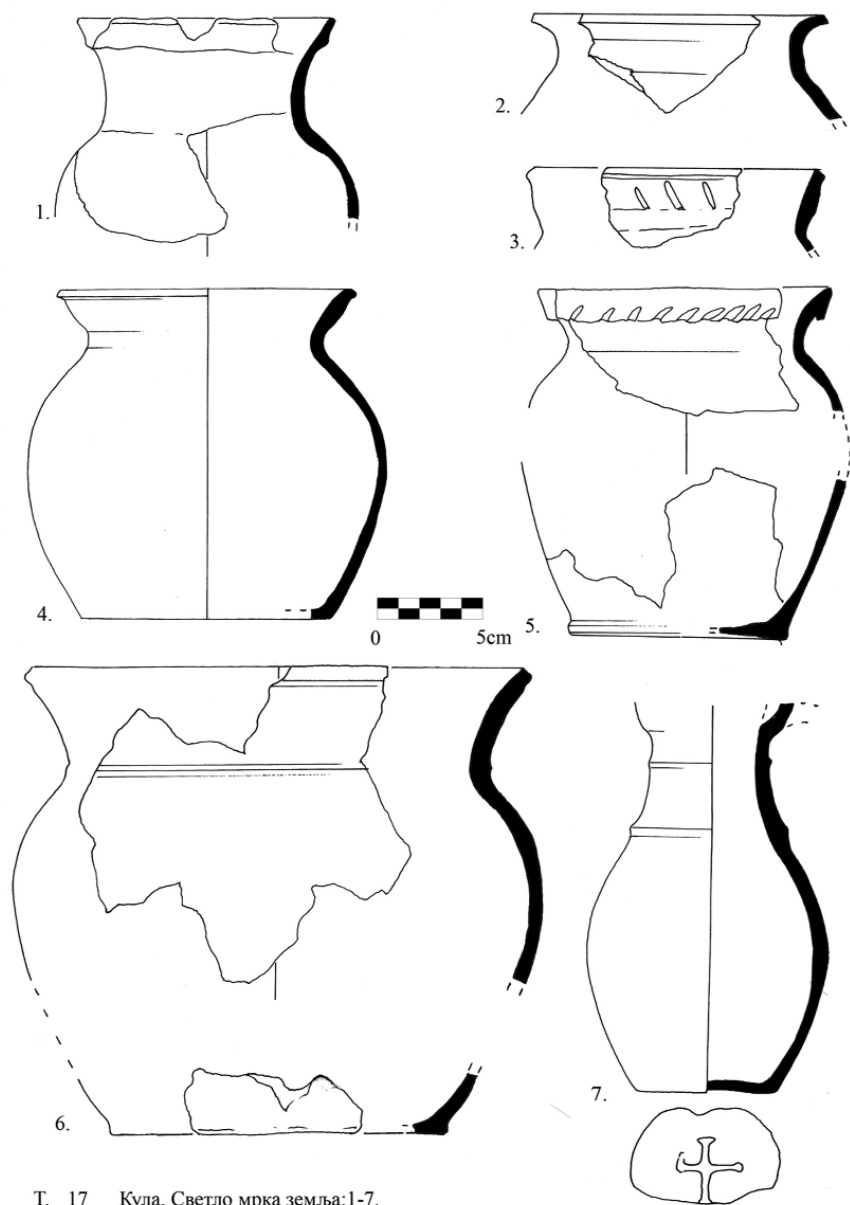
Т. 14 Кула, Горњи слој шута: 1-9; први слој гарежи: 10-14.

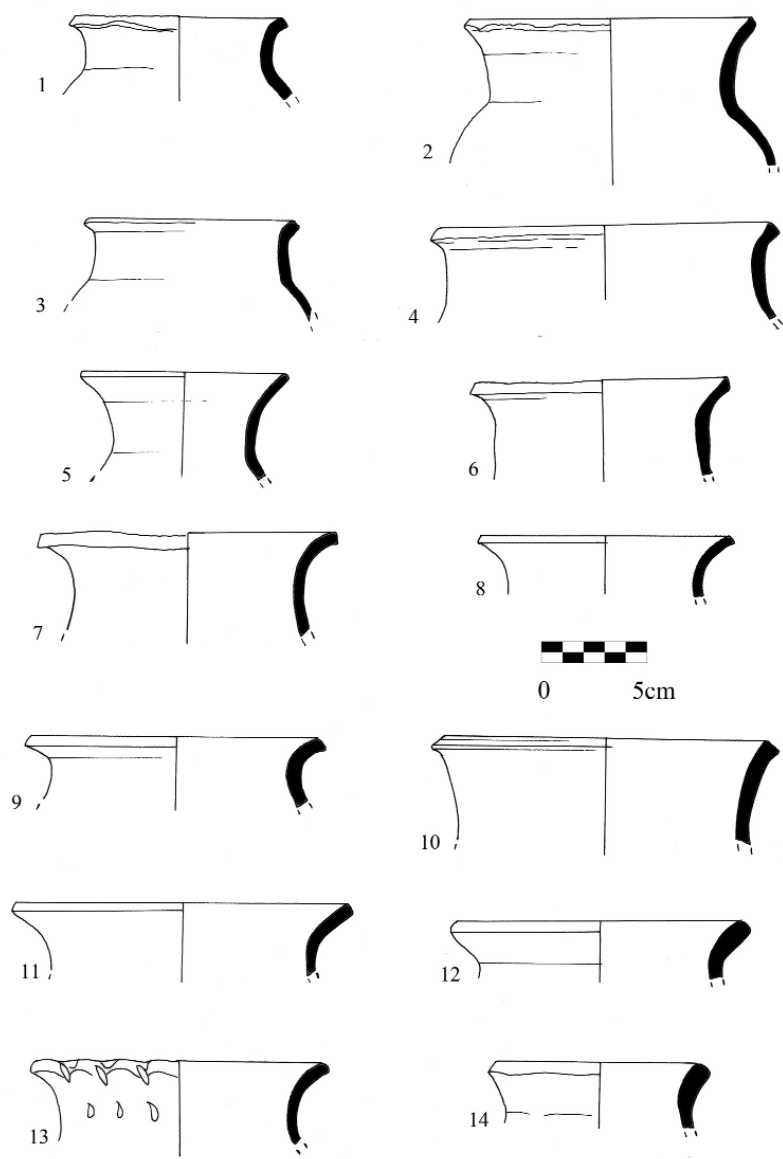
Т. 15 Сонда 3/06, испод малтера: 1-3; Сонда 1/08 мрка з. над малтером: 4-6, тамно-мрка з: 7-12; Сонда 6/06, мрка з: 13-14; Сонда 2/08, мрка з: 15-18.

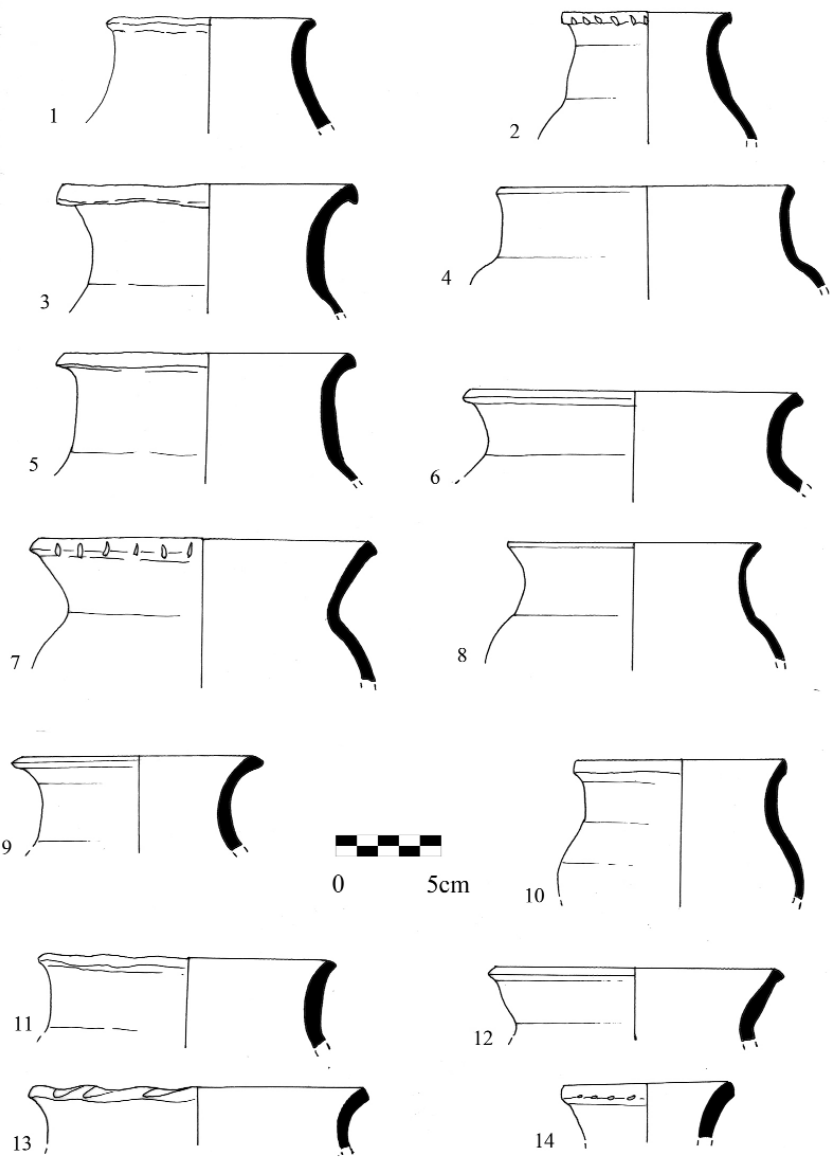
Т. 16 Слој гаражи на поду куле: 1-9

Т. 17 Кула, Светло мрка земља:1-7.

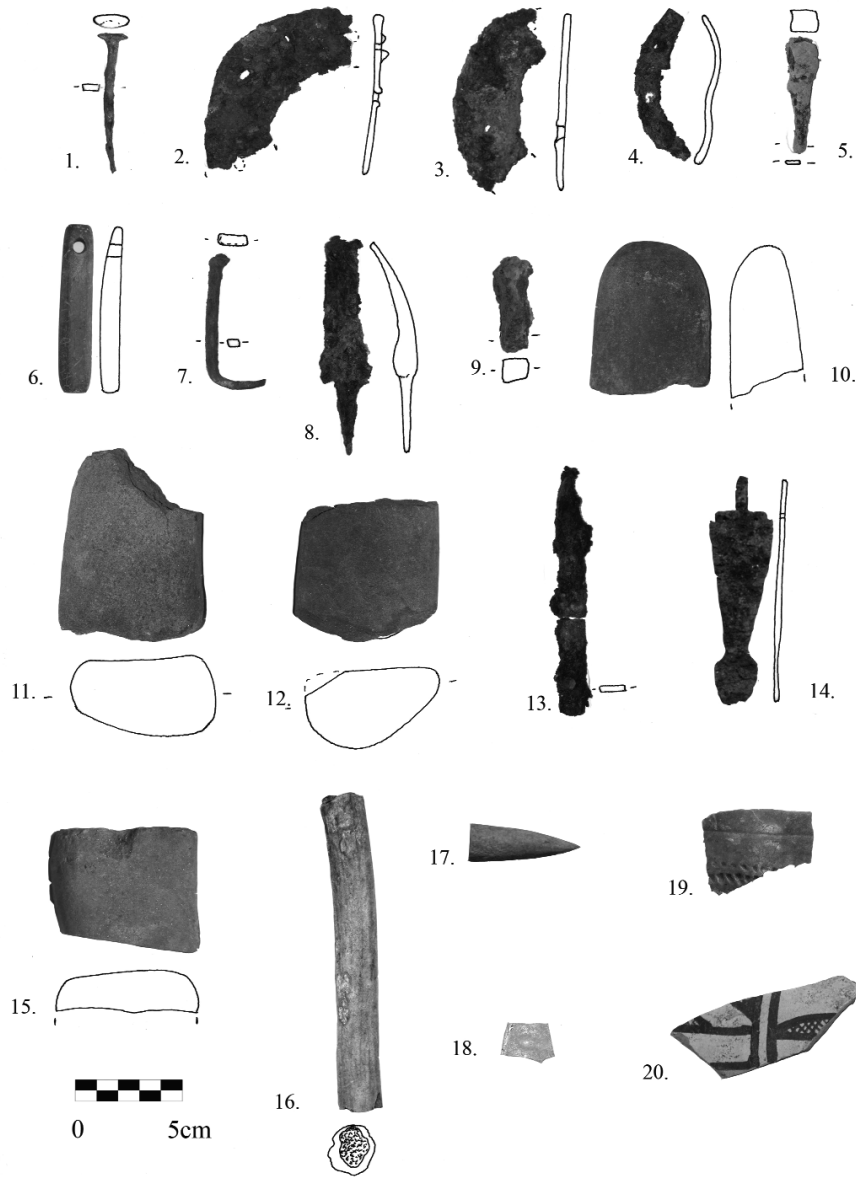

Т. 18 Кула, над подом

Т. 19 Кула: 1 - 14, над подом

T. 20

Dejan Bulić, Dejan Crnčević

**MEDIEVAL FORTIFICATION IN GRADINA SITE
IN RADALJEVO NEAR IVANJICA**

Summary

Due to its extraordinary strategic position, Gradina, whose original name is unknown, controlled the valley of the Moravica River, which was an important communication path from Užice to Sjenica and towards the Ibar River valley.

The irregular foundation of the town measures 28 by 93 metres, and the most elevated point of the fort lies at 653 metres. Remnants of the rampart and a circular tower clearly testify to the existence of the original division into the upper and the lower section of the town.

Gradine – Trešnjevica in the vicinity of Ivanjica underwent archaeological explorations on two occasions in 2006 and 2008. A somewhat larger structure, most probably a church, was identified under the today's church. The exploration of the fort provided basic evidence of the construction method and the width of the walls. At places, though smaller in size, the wall was up to 4 or 5 metres tall. The fact that surrounds were used in the construction of the wall indicates that it originates from the late Medieval period. The tower located on the eastern access point was of irregular circular shape, preserved up to 2.6 metres in height. Remains of a fireplace and an unusually large number of pottery suggest that the tower served as a kitchen within this fortification.

Apart from the existence of the fort, the importance of the road that went through the Moravica Valley is further emphasized by the Turkish tax registers, citing that the position was guarded by local villagers (derbendžije). The locality was part of the then Moravica District.

The finding of the archaic majolica on the floor of the tower, which is the first such case in Serbia, as well as the monochromatic enameled specimens, enable a somewhat more accurate dating of the ceramic materials bearing features of the 14th and 15th century – in the latter half of the 14th century.

The findings of the prehistoric pottery at the base of the fort make the locality important from the aspect of several different eras.

Keywords: archaeological probes, Gradina, prehistory, fortification, 14th century, župa Moravica, "land" Moravice, derbend, archaic maiolica, pottery..

Чланак примљен: 30. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 08. 2012.

